

SLOVNÍK POJMŮ

OBČANSKÁ SPOLEČNOST

Joseph Grim Feinberg

Současnost pojmu („Občanská společnost povstala“)

Vyhlašuje se konec politiků, protože občanská společnost povstala. Říká se, že máme volit „občanského kandidáta“. Zaznívají prohlášení, že „My jsme občané!“ To, a mnoho podobného, slyšíme v polistopadové střední Evropě běžně. Pokud jsme ale občany, čím to vlastně jsme? A čím je ta naše „společnost“?

Za mluvčí občanské společnosti se dnes považuje téměř kdokoliv. Když debatujeme v kavárně nebo se stáváme členy místního Sokola, je to projev občanské společnosti. Mohou jím však být také Tomio Okamura a Marian Kotleba, když prohlašují, že jejich hnutí hájí práva slušných občanů proti přistěhovalcům a nepřizpůsobivým. Občané projevují občanskou nespokojenost, když jdou na Letenskou pláň protestovat proti premiérovi. Ale ten samý premiér získal svou pozici v kampani, v níž proklamoval, že „nejsme politici, makáme“, tj. že on a jeho příznivci jsou lidmi vycházejícími z mimostátní sféry, kteří chtějí dělat ve státu to samé, co dělávali mimo něj. Když nebyl kandidátem občanské společnosti, čeho byl kandidátem? Co je občanská společnost, a co jí není?

V díle polistopadových zastánců občanské společnosti jasnou odpověď nenajdeme. Takto definuje občanskou společnost v článku z roku 1996 Petr Pithart: „Občanská společnost je [...] společnost minus stát.“¹ Kdyby tomu tak bylo, odpověď na naši otázku by byla jednoduchá: vše společenské, co existuje mimo stát, je společností občanskou. Tím pádem by do občanské společnosti patřili ve stejné míře organizátoři protivládního hnutí Milion chviliek pro demokracii i podnikatel a jeho spolupracovníci, kteří založili

¹ Petr Pithart, „Občanská společnost a stát,“ in *Demokracie a ústavnost*, ed. Jiří Kunc (Praha: Karolinum, 1996), s. 239.

občanské sdružení Akce nespokojených občanů a posléze Politické hnutí ANO. Stejně „občanské“ by byly pražské kavárny nebo lidskoprávní organizace na jedné straně, a šéf podniku, který těží ze svých podřízených co největší pracovní výkon, na straně druhé. Občanskou společnost by tvořily i všechny korporace, které obcházejí stát a neplatí daně, ale samozřejmě i ty, které daně poctivě platí. Pithart si je ovšem ve svém textu vědom, že jeho definice je poněkud „lapidární“, a proto ji ještě upřesňuje:

Společností se tu nemyslí pouhý počet jednotlivců, či dokonce atomizovaný dav, ale předpokládá se společnost jako rozvinutá struktura – *sít horizontálně působících společenských institucí (iniciativ, asociací/sdružení a ostatních společenských organizací, církví, odborů, spolků, atd.) a vztahů*. „Minus stát“ pak znamená, že takováto struktura musí být nezávislá na státu.²

K čemu jsme tím ale dospěli? Většina sdružení (potažmo církví) působí „horizontálně“ jen v tom smyslu, že nepůsobí přímo jako zastupitelé státní moci. A jak máme rozumět skutečnosti, že některé spolky, zejména odbory, se zaměřují nikoli především na omezení státní moci, nýbrž na omezení moci, která se akumuluje mimo stát, ve „společnosti“? A jak přesně funguje ta nezávislost občanských institucí, když právě stát jim garantuje práva a privilegia – anebo je těchto práv zbavuje – a když stát čerpá svou legitimitu z tvrzení, že zastupuje občanskou společnost?

Když se podíváme na další pokus o definici, je ještě zřejmější, v čem je problém:

občanská společnost je takový soubor nevládních institucí, který je dost silný, aby mohl fungovat jako protiváha státu, a zatímco ponechává státu funkce garanta míru a arbitra zásadních zájmů, zabraňuje mu atomizovat zbytek společnosti a ovládnout ho.³

V této velice vlivné definici od Ernesta Gellnera z roku 1994 se občanská společnost jeví jako část společnosti, která dělá něco nesmírně důležitého (hájí nás před atomizací a ovládnutím) a nedělá nic příliš špatného (nezabraňuje státu vykonávat své hlavní funkce). Nejde však o empirický popis fungování občanské společnosti, o čemž bychom mohli hovořit, kdyby se občanská společnost nejdříve definovala v jiných, například politicky nebo morálně neutrálních pojmech, a kdybychom potom sledovali, že tato nestátní sféra má v daném kontextu příznivý a nikoliv negativní efekt na fungování státních institucí. Zde je občanská společnost již z *definice* pozitivní faktor, který působí ve prospěch svobody a míru. Kdyby nějaká část nestátní sféry nebránila atomizaci a dominanci, nebyla by definována jako občanská společnost.

² *Ibid.*

³ Ernest André Gellner, *Podmínky svobody: občanská společnost a její rivalové*, přel. Jan Richter a Eva Musilová (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997), s. 10.

V běžném současném použití tohoto pojmu je občanská společnost dobro stojící mimo stát. Taková definice nám ale moc nepomáhá v chápání mimostátního zla, anebo, přesněji řečeno, ve snaze porozumět komplexním společenským strukturám, které umožňují jak emancipaci, tak nadvládu ve státní i v mimostátní sféře. Jinými slovy, současné, řekněme „postkomunistické“ chápání pojmu občanská společnost zamlžuje kontext, v němž občanská společnost funguje jako společenský fenomén. Toto chápání pojmu také zamlžuje dějiny občanské společnosti jako specifického konceptu.

Od starověké *polis* k osvícenství

„Občanská společnost“ je překlad překladu a, jak známo, překlady jsou zrádné. Český výraz je překladem německého *bürgerliche Gesellschaft*, i když v současné době je silně ovlivněn významem anglického pojmu *civil society*. Oba výrazy, německý i anglický, jsou překlady latinského *societas civilis*. Latinský výraz pak vznikl jako překlad starověkého řeckého pojmu *politike koinonia*. Avšak klasické slovo *politike* se výrazně liší od moderního slova „občanská“, a slovo *koinonia* se neméně liší od dnešního významu „společnosti“. *Koinonia* bylo „společenství“ nebo „komunita“ ve smyslu lidí žijících v blízkých osobních vztazích, zatímco občanská společnost označuje spíše skupinu lidí, kteří jsou spojeni členstvím v určitých institucích a společně sdílenými právy. *Politike* je pak slovo vyvozené z pojmu *polis*, což je sice podobné pojmu „obec“, ale neobsahuje rozlišení mezi „státem“ a „občanem“, jež je předpokladem moderního pojetí občanské společnosti. *Polis*, zejména v klasické podobě popsané Aristotelem v jeho *Politice*, byla pojímána jako souhrn občanů, resp. jako souhrn jejich celkového veřejného působení. Opakem *polis*-státu nebyla společnost angažovaných občanů, nýbrž *oikos*, ne-společnost soukromých hospodářských aktérů, kteří coby soukromníci neměli přístup k politickému dění (a jen někteří z těchto aktérů, zejména pánové bohatších domácností, mohli vystoupit z role soukromníků a účastnit se veřejného života *polis*).

Pojetí občanství se sice v průběhu starověkých dějin rozvíjelo,⁴ ale tito občané zůstávali až do moderní doby bez vědomí své vlastní „společnosti“. Zvláště ve středověké Evropě neexistovalo jasné a základní rozdělení mezi státem a občany. Politické společenství se dělilo do různých, kvalitativně odlišných a hierarchicky složených stavů, jejichž členové nebyli především občany s rovnými právy, nýbrž poddanými s odlišnými výsadami.⁵ Každý stav se vztahoval jiným způsobem ke státu, žádný stav neexistoval v abstraktně homogenní soukromé nebo občanské sféře.

Zhruba v době osvícenství začíná vznikat koncept, který se blíží dnešnímu chápání občanské společnosti. Tento proces však probíhal pomalu a postupně. Nejprve, již

⁴ Viz např. Engin F. Isin, *Being Political: Genealogies of Citizenship* (U. of Minnesota Press, 2002). Poslední kapitola Isinovy knihy publikujeme v českém překladu v tomto čísle *Kontradikcí*: Engin F. Isin, „Jak se stát politickým subjektem,“ s. 159–168.

⁵ Viz Jean Cohen and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994), s. 85–86.

v barokní době, vznikala koncepce „společnosti“, která se ale neformovala primárně oproti státu, nýbrž oproti jednotlivci, resp. vnitřnímu já. Zkušenost setkávání s neznámými lidmi a neprůhlednými institucemi vyvolávala dojem, že za maskami lidí, které potkáváme ve společnosti, existuje nějaké „skutečné já“, které se plně projevuje jen v soukromí.⁶ Časem se však tato „společnost“ začíná odlišovat rovněž od sféry státní politiky. Milník této proměny lze spatřovat například v Lockově koncepci přirozených práv z poloviny 17. století, která nejen že jsou nezávislá na státu, ale která lze také aktivně hájit proti státním zásahům. Stát se naopak stává nelegitimním, když tato přirozená práva porušuje. Pro Locka byla „občanská společnost“ souhrn lidí, kteří se dají dohromady, aby si vytvořili pravidla, která zajišťují jejich práva.⁷ Nicméně právě tato koncepce nechává nejasný rozdíl mezi občanskou společností lidí majících práva a politickou společností lidí zajišťujících práva, s tím, že Locke dokonce píše o „politické čili občanské společnosti“ jako o jedné věci.⁸

Locke také zdůraznil jeden aspekt, který bude pro další teoretiky klíčový, ale je v dnešním chápání pojmu většinou opomíjen: že občanská společnost je sféra vyčleněná pro soukromou ekonomickou činnost. Locke pokládal právo na soukromé vlastnictví za jedno ze zásadních práv a psal, že „hlavním účelem“ občanské společnosti „je zachování vlastnictví“.⁹ Toto pojetí občanské společnosti logicky vedlo Locka také k závěru, že lidé, kteří nemají vlastnictví – uvádí konkrétně případ otroků –, „nemohou v tomto stavu být pokládáni za žádnou část občanské společnosti“.¹⁰

Tento aspekt dále zdůraznili představitelé skotského osvícenství v 18. století, například Adam Smith¹¹ nebo Adam Ferguson, autor první knihy věnované jmenovitě tématu občanské společnosti, *An Essay on the History of Civil Society* (Esej o dějinách občanské společnosti).¹² Zde vidíme, že hospodářství, které patřilo v starověkém Řecku k čistě soukromé *oikos*, je nyní chápáno jako součást něčeho *společného*, jakousi sférou mezi domácí intimitou a státní politikou. A postupně krystalizuje představa, že tato ekonomická a občanská sféra si nárokuje svobodu od sféry státu. Na konci 18. století – zejména ve svém eseji „Myšlenka univerzálních dějin z kosmopolitního pohledu“ – již byl Kant schopen uvažovat o potenciálním vzniku „univerzální občanské společnosti“, tj. společenství všech lidí na světě, nikoli na základě jejich podílu na společném státu

⁶ Viz Lionel Trilling, *Sincerity and Authenticity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972).

⁷ John Locke, *Druhé pojednání o vládě*, přel. Josef Král (Praha: Svoboda, 1992), s. 78–81 (sekce 87–88).

⁸ *Ibid.*, s. 74 (kap. VII).

⁹ *Ibid.*, s. 78 (sekce 85).

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Adam Smith, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, přel. Vladimír Irgl a kol. (Praha: Liberální institut, 2001).

¹² Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

(jak tomu bylo v helenistické koncepci občanů *kosmopolis*), nýbrž na základě toho, že sdílí stejná práva (garantována mezinárodní spoluprací „civilizovaných“ států).¹³

Tato konceptuální změna byla umožněna dvojí změnou v historickém vývoji: vznikem absolutistického státu a vznikem měšťanské, resp. kapitalistické společnosti. Nejde přitom o dva oddělené jevy. Absolutistický stát etabloval podmínky vyhovující kapitalismu. Dopracoval uniformní systém občanského práva, existujícího paralelně s „veřejným“ nebo „politickým“ právem, na které se mohli relativně autonomní obchodní aktéři odvolávat v případě neshody. Obchodní aktéři již nemuseli jednat s každým společenským stavem jinak, podle jiných pravidel. Absolutistický stát je uznal jako subjekty schopné obchodovat přímo mezi sebou, bez dalšího prostředníka. Občanská společnost vznikala jako koncepce všeho, co bylo podřízeno státu. Avšak vladař, aby omezoval moc stavů, hledal také spojence právě u nastupující třídy měšťanů. Nová koncentrace moci ve státě spoléhala tedy právě na podporu občanské společnosti, resp. její nevlivnější části.

Vznik moderního pojetí občanské společnosti nastal tudíž dvojnásobným rozštěpením dřívějšího řeckého pojmu *politike koinonia*. Nejprve se rozdělil pojem *polis* do dvou sfér, sféry *státu* a sféry *občanů*. Později se ale rozdělil i pojem *měšťan-občan* do samostatných kategorií *občanů* a *buržoá*. Česká slova *měšťan* a *občan* mají ovšem podobnou etymologii, stejně jako francouzská slova *bourgeois* a *citoyen* a německé slovo *Bürger*: označují obyvatele města nebo obce (*bourg, cité* nebo *Burg*). Avšak ne všichni lidé, kteří ve městě pobývali, našli stejnou míru zastoupení v obrazu ideálního obyvatele. Obraz obyvatele tvořila zejména nastupující elita, která byla spojená se společensko-hospodářským specifickým města, tj. s obchodem a posléze s průmyslem v městech soustředěným. Občan, který se těšil všem výsadám patřícím k městu a nárokoval si politický hlas v jeho dění, byl měšťan, který se etabloval v popředí místního hospodářského života. Ideální měšťan byl tedy buržoou. Postupně se však pojem „občan“ očišťoval od tohoto společenského přívrastku, který komplikoval tvrzení o novém politickém systému, že občanská práva patří bez rozdílu všem. Podle nového ideálu se stal občanem každý člověk ve svém vztahu vůči státu, zatímco člověk ve svém soukromém hospodářském životě mohl být buržoou nebo dělníkem nebo čímkoliv jiným. Občanská svoboda byla dosažena na úrovni konceptů; hierarchické rozvrstvení na ekonomické úrovni bylo ovšem jinou věcí.

Kategoriální rozdělení je ovšem něco jiného než absolutní nezávislost. Občanská sféra, která se oddělila od sféry politické, existuje v úzkém vztahu s ní. Sféra právně sobě rovných občanů, která se oddělila od sféry třídně rozděleného hospodářství, je ještě označená těmito nerovnými vztahy, jež ale do značné míry zmizely z diskursu o občanské společnosti.

¹³ Pro drobnější, ale poněkud odlišnou interpretaci tohoto historického vývoje, viz Cohen and Arato, *Civil Society and Political Theory*, s. 87–91.

Kritika občanské společnosti v 19. století (k zúženému pojetí emancipace)

Rozdělení dříve jednotnější politické (nebo sociálně-politické) sféry neproběhlo v intelektuálních dějinách bez kritické reflexe. Hegel například ve svých *Základech filosofie práva* z roku 1821 poznamenal, že občanská společnost právě díky tomu, že je oddělená od státu, nemůže být sférou realizace univerzální svobody.¹⁴ Hegel totiž rozvíjel dřívější chápání občanské společnosti (zejména u Adama Smitha) jako sféry, v níž lidé především sledují své partikulární, zjištěné zájmy a využívají k tomu své partikulární svobody. Jen stát umožnil překonání této sféry „egoismu“ ve svobodě, která mohla mít univerzální platnost. Protože stát měl vyjadřovat lidský celek, mohl vyvážit protichůdné zájmy ve zřízení, které by bylo pro všechny prospěšné. Odcizení občanské společnosti od státu bylo jen jedním momentem v procesu, který měl končit novým začleněním partikulárnosti do univerzálního nároku státní politiky. Z tohoto pohledu by bylo iluzorní mluvit o nezávislosti občanské společnosti (o čemž se ovšem v Hegelově době ještě nemluvalo), protože občanská společnost se může realizovat jen díky státu.

Jestliže se Hegel kriticky soustředil na rozlišení občanské společnosti a státu, Marx se v některých raných textech zaměřil na rozlišení buržoy od občana. Zároveň však převrátil Hegelovo tvrzení, že univerzální lidská emancipace nadejde skrze stát. Protože stát, jak Marx tvrdil například ve své *Kritice Hegelovy filosofie práva* z roku 1843, nereprezentuje bezprostředně zájem lidského celku, nýbrž partikulární zájmy lidí a skupin, které fakticky vládou. Ne stát, ale lid byl podle mladého Marxe univerzální, a protože lid existuje především v občanské společnosti, tj. v sociálně-ekonomické struktuře společnosti, právě občanská společnost je dějištěm potenciální univerzální emancipace.¹⁵ Jenže právě tam je obyvatel buržoazní společnosti nejvíce zbaven svobody. Ve státu nachází politický subjekt (poddaný nebo občan) alespoň zdání – byť jen zdání – reprezentace. Na trhu se konfrontuje s nadvládou peněz a na pracovišti (jak Marx popisuje v pozdějších pracích) s autokracií majitele kapitálu. Na pracovišti není dělník občanem, ale otrokem. Pro Marxe proto bylo nutné nejen rozlišit občana od buržoy, ale také uznat souvislosti mezi nimi. V moderní občanské společnosti, resp. buržoazní společnosti, byla svoboda občanů-měšťanů podmíněna ne-svobodou proletářů ve chvíli, kdy opustili veřejnou sféru a šli do práce.

Mnozí se proto domnívají, že Marx se ve své kritice občanské společnosti věnoval zcela jinému fenoménu, než je ten, o kterém mluví zastánci občanské angažovanosti dnes. Bylo by však přesnější říci, že Marxova koncepce byla širší, než je dnešní normativní koncepce. To, co Marx nazval občanskou společností, obsahovalo všechny části společnosti, které se oslavují v dnešním pojmu, ale dával tuto dnes oslavovanou část společnosti do souvislosti s jinou částí méně hodnou oslavování. Marx tvrdil, že

¹⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Základy filosofie práva*, přel. Vladimír Špalek (Praha: Academia, 1992).

¹⁵ Karl Marx, *Ke kritice Hegelovy filosofie práva*, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Spisy*, Sv. 1, Přel. B. Franěk a J. Bílý (Praha: SNPL, 1956), s. 225–357.

v buržoazní společnosti nelze oddělit existenci svobodných občanů (např. těch, kteří jsou sdružení v různých nestátních spolcích) od existence nesvobodných otroků ekonomické nouze. Všichni patří do stejné sféry a jsou produktem stejného společenského uspořádání. Lidská emancipace na sebe proto musela vzít podobu hnutí uvnitř občanské společnosti (nikoli ve státu), ale proti stávajícímu uspořádání této společnosti. Nemohlo stačit hnutí, které se vymezovalo pouze proti státu.¹⁶

Osvozená společnost by už nebyla v Marxově pojetí společností občanskou, nýbrž sociální, resp. socialistickou: nereflektovala by jen zájmy občanů, ale celek společenských nároků a problémů, včetně těch, které se z hlediska občanů skrývají, právě díky tomu, že občan se konceptuálně oddělil od buržoazie.

Rozmělnění kritického přístupu (směrem k normativnímu pojmu)

Dlouho nebyval pojem občanská společnost příliš používán. Po kritických výstupech Hegela a Marxe zůstal povětšinou na okraji zájmu jak politické a sociální teorie, tak veřejného diskursu. Marx sám přestal o občanské společnosti ve svých pozdějších pracích psát – používal sice ekvivalentní německý pojem *bürgerliche Gesellschaft*, ale kladl větší důraz na buržoazně ekonomický rozměr takové společnosti a již jen místy se věnoval vztahu mezi tímto ekonomickým rozměrem a rovnostářským občanským právem, který tuto společnost rovněž charakterizuje. Někteří další myslitelé rozvíjeli koncepcí podobné občanské společnosti, například Alexis de Tocqueville, který psal o úloze mimostátního spolčování v demokratické společnosti (v knize *Demokracie v Americe* z let 1835 a 1840, tedy z doby po Hegelovi a před Marxem), ale většina takovýchto reflexí se nesoustředila přímo na pojem „občanská společnost“.

Velký zájem o občanskou společnost nicméně projevil marxista Antonio Gramsci, který ve svých *Sešitech z vězení* (1929–1935)¹⁷ přehodnotil poněkud zjednodušenou interpretaci mnoha tehdejších marxistů, že Marx odhalil občanské svobody jako čistý podvod a ztotožnil občanskou společnost pouze s buržoazním hospodářstvím. Gramsci rozvíjel Marxovy myšlenky o problematickém vztahu mezi občanskou společností a státem a spolu s Marxem chápal občanskou společnost jako část společnosti existující mimo státní politiku, ale na rozdíl od Marxe zdůraznil tu část občanské společnosti, která leží mezi státem a soukromým hospodářstvím. Tím se Gramsci více blížil dnešnímu pojetí, ale v jeho rukou pojem ještě nenabyl jednostranné normativní dimenze, kterou získal zejména pod vlivem pozdějšího antikomunismu. Gramsci totiž pojal občanskou společnost – podobně jako mladý Marx – jako *dějiště* emancipačních procesů, ale ne jako bezprostřední subjekt emancipace. Zatímco pro Marxe byla občanská společnost

¹⁶ Tuto interpretaci rozvíjím jinde: Joseph Grim Feinberg, „Ještě mladší Marx, antipolitik a antiobčan“, *Filosofický časopis* 63 (2015), č. 3, s. 357–377. Viz také: Joseph Grim Feinberg, „Občanské a proletářské“ v tomto čísle *Kontradikcí*, s. 65–91.

¹⁷ Krátký výbor Gramscioho *Sešitů* vyšel česky: Antonio Gramsci, *Sešity z vězení*, přel. Jaroslav Pokorný, uspořádali Jaroslav Pokorný a Mario Cervi (Praha: Československý spisovatel, 1959).

důležitá především jako prostor vzniku revolučního proletariátu a jako předmět proletářského úsilí o sociální přeměnu, Gramsci připsal občanské společnosti větší význam coby prostoru, *uvnitř* kterého se může dělnické, resp. komunistické hnutí organizovat a – dříve než dokáže celou společnost proměnit – získat širší kulturní, sociální a politický vliv a zlepšovat svou pozici, ovšem nikoli (jako v pozdější koncepci) s cílem zastat občanskou společnost jako dobro proti státnímu zlu, nýbrž s cílem převzít státní moc a eventuálně změnit společenský celek.

Gramscioho úvahy o občanské společnosti se však setkaly s větším teoretickým zájmem až v druhé polovině 20. století, zejména po porážce revolučních hnutí šedesátých let. Když významná část levice ztratila naději a důvěru ve stát jako zdroj emancipační změny, mnozí našli alternativní zdroj změny v občanské společnosti. Tím se ovšem na první pohled nelišili od zastánců historického dělnického hnutí, které vynakládalo úsilí na organizování dělníků zdola a státní moc viděli jako výsledek, nikoliv příčinu tohoto mimostátní organizování. V této době se ale přenesl důraz na tzv. nová sociální hnutí, která na rozdíl od dělnického hnutí neřešila v prvé řadě ekonomické otázky a byla orientována právě na sféru ne-hospodářských a nestátních vztahů, která se nazývala občanská společnost. Marxovu představu občanské společnosti jako sféry obsahující jak ekonomickou strukturu, tak společenské aktéry (tj. proletáře) usilující o změnu této struktury nahradila nová představa občanské společnosti jako společenství těchto aktérů, resp. hnutí, bez bližšího spojení s hospodářskou nebo celospolečenskou strukturou. V tomto kontextu publikovali Chantal Mouffe a Ernesto Laclau svou *Hegemonii a socialistickou strategii* (1985)¹⁸ a stali se nejvlivnějšími teoretiky občanské společnosti na levici po roce 1968. Vycházejíce z Gramscioho pojetí, Mouffe a Laclau pojali občanskou společnost jako prostor, v němž by bylo možné organizovat a spojovat široké spektrum sociálních hnutí v novém, zdánlivě širším a pestřejším projektu emancipace.

Ve stejné době se odehrával paralelní, avšak odlišný proces v zemích východního bloku. Postupně, ale zejména po roce 1968, nastala na Východě ještě větší deziluze z představy, že emancipační změna může přicházet ze státu. Opoziční myslitelé rozpracovali množství koncepcí alternativních subjektů a prostorů emancipace, v Československu například koncepce „paralelní polis“ (Václav Benda), „nepolitické politiky“ (Václav Havel, inspirován Masarykem), „druhé kultury“ (Ivan Martin Jirous) a další.¹⁹ Pojem „občanská společnost“ se uchytil především v Maďarsku²⁰ a v Polsku po nástupu

¹⁸ Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*, přel. Rudolf Převrátíl (Praha: Karolinum, 2014).

¹⁹ Božena Komárková se jako jedna z mála českých disidentek a disidentů zabývala pojmem občanská společnost, zejména však nepřímo, když kritizovala Hegelovo a Marxovo pojetí občanské společnosti a obhajovala liberálně konzervativní pojetí lidských práv. Viz Božena Komárková, *Původ a význam lidských práv* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990).

²⁰ Viz např. Iván Szelényi, „Socialist Opposition in Eastern Europe: Dilemmas and Prospects“, in

nezávislého odborového hnutí Solidarność, částečně díky interpretacím západních intelektuálů, jako je Jacques Rupnik nebo Andrew Arato.²¹ Právě tato středoevropská zkušenost (spolu se zkušeností demokratizace v Latinské Americe a sociálních hnutí v západní Evropě) pak inspirovala Johna Keana²² a Jean Cohenovou s Andrewem Aratem²³ k napsání dvou snad nejsložitějších a rozpracovanějších levicových koncepcí, v nichž občanská společnost figurovala nejen jako prostor potenciálních emancipačních procesů, nýbrž jako pozitivně zhodnocená věc sama o sobě. Na rozdíl od Gramsciho a Mouffové s Laclauem, Keane, Cohen a Arato zcela odmítli představu dobytí státní moci jako předního cíle levice. Na základě kritiky společností sovětského typu kladli větší důraz na to, že občanská společnost má omezit státní moc a umožnit aktivní participaci občanů na demokratizaci. Ještě více než v koncepci Laclaua a Mouffové se u nich hospodářské otázky odsouvají do pozadí, i když ještě předpokládali – na rozdíl od pravicových zastánců občanské společnosti po roce 1989 –, že občanská společnost bude bojovat také proti ekonomickému nátlaku a nerovnosti.

Obroda pojmu občanská společnost tedy začala již před převratnými událostmi roku 1989. Tento rok byl nicméně zlomový. Pojem, který používala jen malá menšina intelektuálů, se masivně popularizoval. Stalo se to nejen v zemích, které se právě vymanily z vládnutí komunistických stran, ale také po téměř celém světě, kde se odkazovalo na zjevné vítězství občanské společnosti nad komunistickým státem jako na doklad univerzální hodnoty občanské společnosti ve snaze omezovat nadvlády – nejen nadvlády zjevně silných nedemokratických režimů, nýbrž také slabé moci západního sociálního státu, nebo i křehké moci již značně nesociálních států globálního Jihu. „Občanská společnost“ se stala jedním dechem heslem politické liberalizace i ekonomické neoliberalizace.²⁴

Rudolf L. Tökés (ed.), *Opposition in Eastern Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979), s. 187–208.

²¹ Jacques Rupnik, „Dissent in Poland 1968–78: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society“, in Rudolf L. Tökés (ed.), *Opposition in Eastern Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979), s. 263–90; Andrew Arato, „Civil Society against the State: Poland 1980–81“, *Telos* 47 (1981), s. 23–47. Pro široký přehled koncepce občanské společnosti u aktivistů a teoretiků Solidarności viz David Ost, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics* (Philadelphia: Temple University Press, 1990).

²² John Keane, *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power* (London: Verso, 1988).

²³ Cohen and Arato, *Civil Society and Political Theory*.

²⁴ V poslední době vyšly dvě práce, které sledují rozpor občanské společnosti v postkomunistické Evropě: Veronika Stoyanova, *Ideology and Social Protests in Eastern Europe: Beyond the Transition's Liberal Consensus* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2018); Marek Mikuš, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia* (New York and Oxford: Berghahn, 2018). Výtah z knihy od Stoyanové publikujeme v anglické části letošních *Kontradikcí*, s. 109–128.

Zpočátku přední zastánci nového pojetí cítili potřebu obhájit své pojmosloví. Ernest Gellner například ve výše citované knize z roku 1994 připomenul Marxovo tvrzení, že „buržoazní stát je pouze určitým druhem výkonného výboru buržoazie“.²⁵ Gellner toto tvrzení ovšem nepopřel, naopak psal, že „Občanská společnost by měla nést Marxův výsměch jako své nevýznamnější vyznamenání“.²⁶ Jak Gellner rozvádí: občanská společnost předpokládá oddělení ekonomiky od politického zřízení s tím, že ekonomika je „nejen pouze nezávisl[á], ale vlastně dominantní“ a „přístupuje k politickému zřízení jako ke svému odpovědnému služebníkov“.²⁷ V systému charakterizovaném občanskou společností je politika podřízena potřebám tržního hospodářství – a to je podle Gellnera právě žádoucí. Marx sice měl pravdu, že to znamená do jisté míry omezení demokracie, ale když musíme vybrat „mezi vládou donucovačů [tj. státních elit] a vládou výrobců [tj. buržoazie]“, máme vybrat vládu buržoazie.²⁸ Gellner dokonce tvrdil, že občanská společnost je důležitější než demokracie, protože svobody hájené občanskou společností, která je zakotvená v kapitalistické společenské struktuře, jsou jasně definovatelné, zatímco demokracie coby vláda lidu je vágní pojem – a beztak je v čisté podobě nemožná.²⁹ Tímto Gellner artikuloval něco, co později jiní, kritičtější pozorovatelé nazvali obratem k „post-demokracii“³⁰ nebo „nenávisti vůči demokracii“.³¹ Důležitější než kolektivní moc lidí byla svoboda jedinců.

Později ale takové tendenční zdůvodnění občanské společnosti jako pojmu ustupovalo do pozadí a pozitivní hodnota občanské společnosti se stala samozřejmostí. Zastánci občanské společnosti sice implicitně upřednostňovali občanská práva před kolektivní demokracií, ale používali ještě slovo „demokracie“, které se významově posunulo a do značné míry se překrylo s pojmem občanská společnost. Přesněji řečeno, společnost byla demokratická nikoli proto, že její stát reprezentoval vůli lidu, ale spíše proto a do té míry, že existovala vedle státu svobodná a aktivní občanská společnost. Když tedy občanská společnost nebyla pojmána jen jako prostor, v němž lidé mohli bojovat o širší svobodu, ale jako subjekt, který mohl „kontrolovat“ stát a „vítězit“ nad nelegitimními státy, rozporuplnost dřívějších koncepcí se z nové koncepce vcelku vytratila. Občanská společnost již nebyla vnímána jako sociální struktura, v níž mohla panovat jak svoboda, tak útlak, nýbrž jako věc sama o sobě dobrá. Nezbyl prostor pro kritiku uvnitř občanské společnosti, protože občanská společnost měla být jen nositelkou kritiky toho, co bylo mimo ni.

²⁵ Gellner, *Podmínky svobody*, s. 175.

²⁶ *Ibid.*, s. 176.

²⁷ *Ibid.*, s. 175.

²⁸ *Ibid.*, s. 176.

²⁹ *Ibid.*, s. 180.

³⁰ Colin Crouch, *Post-Democracy* (Cambridge: Polity, 2004).

³¹ Jacques Rancière, *La haine de la démocratie* (Paris: La fabrique, 2013).

Právě otázce, co zůstalo *mimo* občanskou společnost, se začali věnovat kritici tohoto postkomunistického pojetí. Například Partha Chatterjee ve své knize z roku 2004 *The Politics of the Governed* (Politika ovládnutých) upozornil na skutečnost, že navzdory univerzalistickým nárokům označuje pojem občanská společnost poměrně malou skupinu lidí – a na globálním Jihu jde o ještě menší a elitnější skupinu než v Evropě –, kteří mají privilegovaný přístup k institucím obecně uznávaným jako jádro občanské společnosti, např. mimovládním organizacím a kruhům intelektuálů.³² S důrazem na pojem „občanství“ pak například Engin F. Isin³³ a Amy Brandzel³⁴ poukázali na to, že ve společenstvích, v nichž je emancipace spojená s uznáním občanských práv, zůstávají ne-občané bez jasných nároků na emancipaci.

Ted, třicet let poté, co se občanská společnost stala heslem hluboké společenské transformace, se můžeme ptát: lze v rámci tohoto hesla chápat komplexní procesy, které tuto společnost transformovaly; procesy, které se odehrávaly ve státu, v hospodářství a také ve veřejném životě občanů a ne-občanů a které vůbec předefinovaly vztahy a hranice mezi těmito částmi společnosti? Lze s tímto heslem čelit výzvám současnosti, v níž se stále více lidem stává zřejmým, že nejen stát, ale společnost jako taková je zdrojem dnešních nešvarů?

³² Partha Chatterjee, *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World* (Columbia University Press, 2004).

³³ Isin, *Being Political*.

³⁴ Amy L. Brandzel, *Against Citizenship: The Violence of the Normative* (Urbana: University of Illinois Press, 2016).